

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ТЕРОРІСТА

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE TERRORIST PERSON

Білан І.А., науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України

У статті проведено комплексний аналіз кримінологічних джерел, а також матеріалів, напрацьованих фахівцями юридичної психології, етнічної та політичної конфліктології щодо психології терористичних проявів.

Доводиться, що, попри окремі дослідження, де науковці намагаються довести наявність у терористів ознак психопатів (їхній ряд представлений від нормального типу до психопата), значна частина психолого-психіатричних досліджень не підтвердила явної ненормальності в більшості випадків.

Звертається увага на те, що неможливість використати чинник душевних захворювань для пояснення тероризму сповна відповідає тому факту, що в ході досліджень, що проводилися впродовж останніх трьох десятиліть, так і не вдалося виявити скільки-небудь помітні зразки душевних хвороб терористів. Насправді ці дослідження показали, що з точки зору душевного здоров'я терористи на подив нормальні.

Констатується, що особи, схильні до тероризму, належать до людей такого складу, для якого характерний примат емоцій над розумом, безпосередніх активних реакцій на дійсність; упередженість оцінок, низький поріг терпимості і відсутність належного самоконтролю, вони досить легко і природно зживаються з ідеєю насильства. Ціннісна орієнтація особи, схильної до терористичного насильства, характеризується переважанням у її життєдіяльності власних інтересів і потреб без співвідношення їх із інтересами інших людей та соціальних груп. Оточуючі для нього – лише засіб досягнення своєї мети. При цьому обираються засоби, пов'язані з агресією, жорстокістю, фізичним або психічним насиллям.

Робиться висновок, що особа, яка характеризується сукупністю таких особистісних ознак, як екстремістський тип свідомості та озброєність, із дуже великим ступенем вірогідності обере саме терористичний спосіб виходу із криміногенної ситуації (соціального конфлікту), що склалася.

Ключові слова: тероризм, терор, терористичний злочин, терористична діяльність, психологічна модель особи терориста, екстремістський тип свідомості.

The articles provide a comprehensive analysis of criminological sources in the field of the psychology of terrorist acts, as well as materials created by specialists in legal psychology, ethnic and political conflict.

It turns out that despite some studies where scientists are trying to prove the identification of terrorists marked psychopaths (a number of those from the normal type to psychopaths), which involve some psychological and psychiatric research, not confirmed by obvious disorganization in most cases.

Attention is drawn to the fact that the inability to use the factor of mental illness to explain terrorism is fully consistent with the fact that research over the past three decades has failed to identify any notable patterns of mental illness of terrorists. In fact, these studies have shown that terrorists are surprisingly normal in terms of mental health.

It is stated that individuals prone to terrorism belong to people such a component, which is characterized by the primacy of emotions over the mind, there are active reactions to reality over its understanding; evaluation prevention, low level of terminology and lack of necessary self-control, they easily and naturally survive the idea of violence. The value orientation of a person prone to terrorist violence provides an advantage in the life of the owners of interests and needs without the cooperation of their representatives with other people and social groups. People around him are just a means to that end. At the same time, they use a variety of means present with aggression, cruel, physical or mental violence.

It is maintained that a person who is characterized by a combination of such personal characteristics as an extremist type of consciousness and weapons, with a very high degree of probability provides a terrorist way out of a criminal situation (social conflict).

Key words: terrorism, terror, terrorist crime, terrorist activity, psychological model of a terrorist's personality, extremist type of consciousness.

Постановка проблеми. У юридичній науці загалом інтерес до особи злочинця зумовлений необхідністю пізнання цієї особи через скоєне нею злочинне діяння та, як наслідок, виявлення закономірностей здійснення однорідних злочинів певними особами. Особа злочинця також є невід'ємною частиною криміналістичної та кримінологічної характеристики будь-якого злочину. Не винятком у цьому плані є кримінологічне дослідження особи терориста, що й зумовлює актуальність обраного нами дослідження.

Мета статті – комплексний аналіз кримінологічних джерел, а також матеріалів, напрацьованих фахівцями юридичної психології, етнічної та політичної конфліктології щодо психології терористичних проявів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Підходи сучасної кримінології до вивчення особи терориста велими різноманітні. Загалом більшість авторів до спектру своїх досліджень включають виявлення закономірностей терористичної поведінки та її мотивацію, а також сукупність соціально-демографічних ознак і психологічних особливостей особи терориста. Іншими словами, склалася тенденція вести дослідження особи терориста з позицій системно-структурного аналізу.

Зокрема, дослідженню особи терориста присвятили свої наукові праці С.Н. Енікополов, А.П. Зелінський, Б.Д. Леонов, Д.В. Ольшанський, Дж. Поуст, М.М. Решетніков,

О.Г. Семенюк, А.І. Юрьєв та інші. Кожен із цих науковців виділяє свої елементи структури особи злочинця. Найбільш часто уживаними для цього є наступні: соціально-демографічна характеристика, біосоціальна характеристика, психологічний портрет, етичні якості тощо. Але, враховуючи той факт, що існує безліч соціально-психологічних причин, видів і форм прояву тероризму, досить часто класифікація особи терориста здійснюється за певними, спеціально визначеними для цього критеріями.

Не заперечуючи цінність кожного з таких підходів, вважаємо, що для проведення розширеного дослідження особи терориста необхідно застосовувати комплексний підхід, тобто враховувати не лише наявний матеріал кримінології, але й результати досліджень фахівців інших галузей – загальної психології, судової психіатрії, соціології, конфліктології.

Виклад основного матеріалу. На думку більшості дослідників, терористи не належать до специфічної діагностико-психіатричної групи. Попри окремі дослідження, де науковці намагаються довести наявність у терористів ознак психопатів (їхній ряд представлений від нормального типу до психопата), значна частина психолого-психіатричних досліджень не підтвердила явної ненормальності в більшості випадків [1, с. 29]. Окремі ж науковці продовжують займатися пошуком психічних відхилень даної категорії злочинців.

Варіацією тези про психічне захворювання є твердження, що терористи страждають від надмірної переоцінки ідей на зразок людей, уражених тілесним дисморфізмом, коли спостерігається нервова анорексія [2]. Фактично це спосіб складними термінами довести думку про те, що терористи є фанатиками.

Поза сумнівом, на будь-який фанатизм впливає і патологічна сторона *conditio humana*, яка в разі злоякісного протікання може майже повністю абсорбуватися в ній. Мається на увазі виправданий протест проти соціальної несправедливості (яку все більше спотворюють імпульси ненависті Едіпового комплексу), який, врешті-решт, перетворюється на розщеплювання й дегуманізацію граничного сприйняття. Але фанатичне патологічно не повністю. У холодному фанатичному аналізі ситуації психіка функціонує згідно з механізмами, які здаються патологічними, проте не підпорядковують і не паралізують людину протягом тривалого часу. Шизофренічні безумні відхилення діють неглибоко, віддалено від реальності. В обивателя вони викликають не захват, а швидше збентеження, відчуження [3, с. 70].

Геніальні фанатики знають, як використовувати весь патологічний потенціал своєї поведінки, щоб надати йому значимість. Часто вони незвичайно чуйні до потреб і страхів людей, їхні ідеї лоскочуть нерви, їхня внутрішня рішучість, екстравагантність чарують, а величні фантазії харизматичні. Але це не душевний розлад, а принцип, що визначає й спрямовує їхнє життя. Інакше нам би довелося віднести до душевних розладів наявність будь-яких сильних переконань, чи то релігійних, політичних, професійних або таких, що є власними уподобаннями.

Ще однією варіацією тези про ненормальність є твердження про те, що терористи є соціопатами, психопатами [4] або особами з антисоціальним розладом особистості. Дані терміни зазвичай використовують, маючи на увазі, що терористи є злочинцями-рецидивістами через якийсь дефект їх особи.

Хоча антисоціальні особи можуть стати індивідуальними терористами, вони, за логікою, не зможуть прижитися в терористичній організації. Через особливості своєї особистості вони не порозуміються із членами такої організації і не зможуть стати невід'ємною та корисною її частиною, адже їм не вистачає відданості справі, завзятості та здатності до мучеництва. Що стосується групової діяльності, то вони не вміють координувати свої дії з іншими людьми й (або) підривають дисципліну, нездатні дотримуватися її. Ці люди будуть залучені до терористичного руху лише в крайньому випадку, коли інших кандидатів не буде. За інших умов, при спробі таких осіб приєднатися до організації їх забракують на ранній стадії.

Окремі науковці стверджують, що терористи мають певні патології. При цьому не підтверджуючи свої висновки жодними емпіричними дослідженнями, вони наголошують, що їх загальною особистісною характеристикою є агресивність, орієнтована на дію, тому що вони потребують стимулів і шукають збудження. Загальним механізмом їхнього психологічного захисту є «екстерналізація» та «розщеплення».

Хоча тенденція до екстерналізації, пошуку зовнішніх джерел особистих проблем не є явно параноїальною рисою, як зазначає Ю.М. Антонян, має місце надзосередженість на ній. При цьому екстерналізація, на думку цього вченого, властива практично всім категоріям терористів: політичним, сепаратистським, етнорелігійним тощо. Така особливість є психологічною і ідеологічною основою для об'єднання терористів і, поза сумнівом, належить до провідних. Вона активно живить ненависть до представників інших національних, релігійних або соціальних груп, приписування ним найогидніших рис, пояснення власних недоліків, невдач і промахів лише підступністю та злістю ворогів. Звідси особлива жорстокість під час здійснення терористичних актів, відсутність співчуття їх жертвам [5, с. 284].

Теоретики неофрейдизму Отто Кернберг та Хайнц Кохут вважали, що екстерналізація є результатом нарцисичних травм у дитинстві [6, с. 93]. Суть даної теорії полягає в тому, що отримані в ранньому віці нарцисичні травми розщеплюють особу на грандіозне «Я» і ненависне та девальвоване «Не-я», проєктоване на конкретні зовнішні об'єкти, на які покладається вся провина і які перетворюються на «цапа відбувайло». Нарцисичні особи сприймають світ чорно-білим, а причини своїх невдач і помилок бачать лише в оточуючому їх світі: їм зрозуміло, що названі причини ніяк не можуть бути породженням їх особи і тим більше власної групи. Ось чому вони відмовляються від тих складників своєї особистості, що заповдіюють психотравму, і проєктують їх на інші національні й релігійні групи, на культури, які вважають ворожими, і вже у статусі подразника сприймають останніх. Саме тому інша культура та її носії можуть стати об'єктом нападу.

Ще одним аргументом на доказ особистісної патології терористів є твердження про те, що вони страждають від параноїдального розладу особи та демонструють абсолютну недовіру і підозрілість щодо інших людей, мотиви яких тлумачаться як зловмисні [7]. При цьому автори намагаються дати більш широке тлумачення клінічній картині параноїдального розладу. Спосіб поведінки особи і світосприйняття характеризуються настороженістю, підозрілістю, гіперчутливістю, ізоляцією і, зокрема, захисним механізмом проєктування.

Вищенаведена характеристика подібна до визначення, яке Е. Фром дає нарцисизму: «...такий емоційний стан, в якому особа виявляє інтерес тільки до своєї власної персони, свого тіла, своїх потреб, своїх думок, своїх почуттів, своєї власності тощо. Водночас усе інше, що не складає частину його самого і не є об'єктом його спрямувань, для нього не наповнено справжньою життєвою реальністю, позбавлено кольору, смаку, вагомості, а сприймається лише на рівні розуму. Міра нарцисизму визначає в людині подвійний масштаб сприйняття: має значимість лише те, що стосується її особисто, а інший світ в емоційному відношенні не має ані запаху, ані кольору; і тому людина-нарцис виявляє слабку здатність до об'єктивності та серйозні прорахунки в оцінках» [8, с. 175].

М. Сейджман зумів зібрати описи дитинства шістдесяти дев'яти моджахедів. Більшість оцінювалася позитивно або нейтрально. Ці люди постійно описувалися як соромливі, інтроверти, серйозні, спокійні, здатні, успішні студенти, самотні, приємні, легкі на підйом, щасливі й ніжні. У цих людей були відсутні будь-які ранні прояви нарцисичного розладу особистості. Навпаки, дані дозволяють передбачати, що вони були хорошими дітьми, які любили ходити до школи і часто надмірно опікалися батьками. Судячи з усього, одинаків серед цих дітей було не менше, ніж комунікабельних осіб [6, с. 95].

Якщо вже в когось мав бути патологічний нарцисизм, так це в Усами бін Ладена. Проте однією з його найпривабливіших рис була саме відсутність самолюбівання, покірливості, яка справляла незабутнє враження на його послідовників і прихильників, – особливо якщо враховувати той факт, що можливість для розкішного життя у нього були.

Хоча історія терористичних рухів свідчить про наявність культу особи в деяких терористичних організаціях (наприклад, незаперечний авторитет Андреаса Баадера для членів Фракції червоної армії (RAF)), салафітські терористичні групи, на відміну від багатьох політичних організацій, ретельно уникають культу особи, оскільки вважають, що все належить Богові. Перш за все вони сприймають іслам як покірливість, а це не сумісно з нарцисичним культом особи, який часто перетворюється на пірамідальну організацію, де всі важелі контролю знаходяться у лідера.

Ідеї переслідування і величі є захистом від таких дискомфортних відчуттів, як виснаження, неадекватність,

сором і уразливість. Ця динаміка включає тріаду невтамованих нарцисичних претензій, що неминуче ведуть до незадоволеності, розчарування і фрустрації, коли нарцисичні потреби виявляються незадоволеними, викликаючи нарцисичну лють, породжену тією відсічю, яку отримали претензії людини. Ця лють проєктується на «цапів відбувайло» – звідси потреба у ворогах [9], а її підсумком виявляється насильство.

Кожна релігійна або політична ідеологія пропонує спосіб тлумачення світу. Будь-якому з таких тлумачень можна з легкістю нависити ярлик змови. Посилання на те, що багато політичних і релігійних рухів містилися в собі елементи теорії змов, тривіальні й недоречні. На що слід звернути увагу, так це те, що лідери і члени таких рухів страждають або від параноїдального розладу особи, або від параноїдальної динамічної тріади, що бере початок в зупинці психологічного розвитку на «параноїдно-шизоїдній» стадії. Зрозуміло, що продемонструвати таке було б складно, не маючи доступу до «внутрішніх» даних, але доки це не зроблено, така теза залишається спекуляцією, не підкріпленою жодними емпіричними свідченнями.

Групова параноя розглядається просто як прояв патології лідера. Його послідовники страждають від заниженої оцінки своїх власних збиткових особистостей і виявляють готовність ненавидіти, імітувати, некритично брати на віру будь-які факти і намагатися зробити неможливе. Релігійна ідеологія додає сенсу діяльності послідовникам, які заради втечі від самих себе жадають, щоб їх визнали, шукають групу, до якої можна вступити, і лідера, за яким слідувати [7, с. 100]. Їхнє самовідчуття покоїться на цілісності системи вірувань, яка оберігає їх від хворобливої психологічної дезінтеграції. Із цієї точки зору їх дії є оборонною агресією проти ворога, який кидає їх системі вірувань виклик і тим самим загрожує їх психологічній цілісності. Але не ці вірування породжують жагу завдати удару. Вони лише ємкість для сильних та небезпечних почуттів. Напади на вірування загрожують зруйнувати дану ємкість і перепоповнити послідовників відчуттями. Тому такі напади провокують пристрасну, часто насильницьку реакцію.

Теза про особистісну патологію не є беззаперечною через фундаментальні проблеми специфічності. Науковці розширюють кордони концепції до такої міри, що до них можна включити будь-що, через що самі концепції втрачають аналітичну корисність. Такі дослідження стають історіями, що пояснюють все постфактум і не мають жодної практичної цінності. Теорії змов – невід’ємна риса життя людей, що не є серйозним свідченням психічної патології і вже ясно не властива саме терористам. Неможливість використати чинник душевних захворювань для пояснення тероризму сповна відповідає тому факту, що в ході досліджень, що проводилися впродовж останніх трьох десятиліть, так і не вдалося виявити скільки-небудь помітні зразки душевних хвороб терористів. Насправді ці дослідження показали, що з точки зору душевного здоров’я терористи на подив нормальні [6, с. 93].

Відсутність якої-небудь психічної патології у терористів підтверджується й останніми емпіричними дослідженнями російських учених. Згідно з їх висновками психічне здоров’я «звичайних» убивць виявилось набагато гіршим, ніж у терористів. Так, маревні розлади – виявлені у 22% серед перших і лише у 6% серед других, афектні розлади – відповідно 23,5% і 4%, синдроми розладів особи – 55,9% і 38%, синдроми розладів потягів – 26,5% і 2%, недоумство – 13,7% і 4%. Що стосується деяких психологічних даних, то вони характеризують терористів таким чином: мнестичні процеси в нормі зафіксовані в 84%, високий темп розумової діяльності – у 26%, достатній – у 60%, стійка увага – у 77%, стійка працездатність – у 60%, високий рівень узагальнення – у 60%, середній – у 33%; здатні узагальнювати істотні ознаки 80%, здатність до переносу та встановленню логічних зв’язків виявлена у 60%.

Більше половини обстежених терористів була здатна до ясного усвідомлення своєї поведінки та керування нею, близько половини могла чітко оцінювати проміжні цілі і прогнозувати можливі наслідки своїх вчинків. Абсолютна більшість злочинів в групі терористів планувалася і готувалася заздалегідь, тоді як у групі «звичайних» убивць запланованим було лише близько 15% [5, с. 291–292].

Особи, схильні до тероризму, належать до людей такого складу, для якого характерний примат емоцій над розумом, безпосередніх активних реакцій на дійсність над її осмисленням; упередженість оцінок, низький поріг терпимості і відсутність належного самоконтролю, вони досить легко і природно зживаються з ідеєю насильства. Невипадково серед обстежених злочинців терористичної спрямованості 44% відрізняються явною емоційною нестійкістю, а для 80% характерні насичені емоційні образи. 51% обстежених схильний швидше діяти, ніж осмислювати, що відбувається, і будувати обгрунтований прогноз [5, с. 286].

Згідно з дослідженнями конкретних терористів більшості з них властиві гранична нетерпимість до тих, хто думає інакше, і фанатизм, породжений ідеями максималізму «порятунку» своєї соціокультурної групи, її торжества і повного осоромлення та знищення ненависних ворогів. Їм властива тверда впевненість у володінні абсолютною, єдиною й остаточною істиною або в тому, що ті, кому вони підкоряються, володіють нею. Звідси віра у вище месіанське призначення задля «порятунку» і щастя своєї нації або прибічників віри. Переконаність у своїй обраності може бути чисто емоційною, а може ґрунтуватися на «раціональних» ідеологічних постулатах, святості традицій, мудрості лідерів. Подібна переконаність відрізняє дійсних терористів від «попутників», які погодилися здійснювати терористичні акти з корисливих міркувань, і від випадкових, не інформованих, таких, що попали під чийсь вплив.

Для багатьох людей, що професійно займаються терором, характерна замкнутість на своїй терористичній групі, її цінностях, цілях, активності. Така зосередженість начебто свідчить про цілісність особи, але насправді веде її до культурологічної ізоляції, накладає жорсткі обмеження на індивідуальність людини і свободу її вибору. Більшість учасників терористичного руху переконала у своїй досконалості, видатних особистих особливостях і перевазі над іншими лише з тієї причини, що вони належать до даної етнорелігійної (політичної, соціальної) групи, яка є єдиною «правильною». Щоб довести це собі і іншим, вони здійснюють зухвалі напади і нехтують загальнолюдськими цінностями. При цьому вони ще завятіше ділять увесь світ на свій і чужий, постійно перебільшуючи небезпеки, що загрожують із боку інших культур. Така гранична нетерпимість, на нашу думку, зазвичай породжується страхом бути знищеним, що, до речі, властиво багатьом малим народам, особливо тим, які вимушені постійно відстоювати свою незалежність.

Переважно терористи належать до закритого типу особи, що виключає будь-яку критичну думку і свободу вибору, оскільки вони бачать світ лише у світлі представленої «єдиної істини». Логічним наслідком «закритості» і фанатизму є часом вражаюча парадоксальність, вузькість, однобічність, стереотипність, що ведуть до абсолютизації максималізму приватного, довільно вирваного із загальної системи зв’язку і такого, що не враховує інші позиції й уявлення. Внаслідок цього світ утрачає реальні контури, сама ж свідомість і її образи стають міфологізованими. Символи, що формуються в ній, набувають побутового значення, а тому посягання на них, дійсні або уявні, сприймаються вкрай хворобливо.

Не заперечуючи наведених позицій щодо типових психолого-кримінологічних рис і характерних особливостей досліджуваних осіб, зазначимо, що *головною*

ознакою, яка характеризує терориста, є екстремізм (від лат. *extremus* – крайній). Відповідно, доцільно вести мову про «екстремістський тип свідомості», якому властиві крайня нетерпимість до інакомислення, занижена самокритичність, імпульсивність, нестриманість у почуттях, схильність до агресивної поведінки, невихованість, відсутність внутрішньої духовної культури, неповага до людей, гіпертрофоване почуття власної (національної, релігійної, групової тощо) гідності, егоїзм. Ціннісна орієнтація особи, схильної до терористичного насильства, характеризується переважанням у її життєдіяльності власних інтересів і потреб без співвідношення їх із інтересами інших людей та соціальних груп. Оточуючі для нього – лише засіб досягнення своєї мети. При цьому обираються найбільш крайні засоби, пов'язані з агресією, жорстокістю, фізичним або психічним насиллям.

Крім цього, проблему особистості терориста слід завжди пов'язувати з *озброєністю*. В юридичній літературі особистість озброєного злочинця характеризується набором певних ознак: специфічні навички і вміння користуватися зброєю, а головне – характерний для особи спосіб скоєння злочину [10, с. 109]. Озброєний злочинець є носієм специфічних навичок, комплексу потреб та інтересів, мотивів, тісно пов'язаних зі способом скоєння терористичного злочину. Відношення такої особи до засобів вчинення терористичного злочину, її навички і вміння у поводженні зі зброєю або вибуховими речовинами виступають одним із основних елементів, які характеризують її змістовний бік.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що *особа, яка характеризується сукупністю таких особистісних ознак, як екстремістський тип свідомості та озброєність, із дуже великим ступенем вірогідності обер*

саме терористичний спосіб виходу із криміногенної ситуації (соціального конфлікту), що склалася.

Підсумовуючи результати зазначених досліджень, можна виділити наступні найбільш характерні особливості, притаманні терористам:

1. *Екстремістський тип свідомості.*
2. *Наявність специфічних навичок і вмінь користуватися зброєю.*
3. *Комплекс неповноцінності*, механізмом компенсації якого частіше за все виступають жорстокість і агресія.
4. *Низька самоідентифікація.* Терористична група допомагає індивідууму позбутися проблем психосоціальної ідентифікації, виконуючи функцію психостабілізуючого чинника.
5. *Самовиправдання.* У науковій літературі описано декілька методів звільнення від моральної оцінки наслідків своїх дій. Так, використовуючи моральні виправдання, терористи можуть уявляти себе рятівниками людей, яким загрожує велике зло. У подальшому завдяки техніці перенесення відповідальності на лідера або інших членів групи терористи вважають себе функціонерами, які просто виконують розпорядження лідера або обвинувачують інших членів групи. Такий вплив повинен мінімізувати або ігнорувати фактичне страждання жертв. Метод морального звільнення виявляється в дегуманізації жертв або сприйнятті їх як іновірців [124, с. 189].
6. *Особистісна й емоційна незрілість.* Більшості терористів властиві максималізм, абсолютизм, що часто є результатом поверхневого сприйняття реальності, теоретичний і політичний дилетантизм. Загальна риса цих осіб – тенденція до екстерналізації, пошуку зовнішніх джерел особистих проблем. Внаслідок цього дані джерела стають об'єктом агресії. Така особливість слугує психологічною та ідеологічною основою для згуртування і, безперечно, належить до числа провідних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поуст Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма. *Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Терроризм.* Москва, 1993. Вып. № 4. С. 29–44.
2. McHugh P. A Psychiatrist Looks at Terrorism: There's Only One Way to Stop Fanatical Behavior. *Weekly Standard.* 2001. Desember 12. P. 7–12.
3. Концен П. Фанатизм. Психоанализ этого ужасного явления. Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2011. 388 с.
4. Cleckley H. *The Mask of Sanity.* Ney York : C.V.Mosby, 1941.
5. Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. Москва : ИД «Камерон», 2006. 304 с.
6. Сейджман М. Сетевые структуры терроризма. Москва : Идея-Пресс, 2008. 216 с.
7. Robins R., Post J. *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred*bert Robins and. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1997. 366 p.
8. Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности.* Москва : Республика, 1988. 446 с.
9. Volkan V. *The Need to Have Enemies and Allies.* Political Psychology. 1985. Vol. 6. № 2. P. 219–247.
10. Солодовников С.А. *Терроризм и организованная преступность: монография.* Москва : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2007. 173 с.